

“אנו היהודים החילונים”? הגדרת זהות בתנועת ההתחדשות היהודית במרחב החילוני

נעמה אזולאי

המושג “זהות”, ההולך ותופס מקום מרכזי בשיח החברתי של העשורים האחרונים, מעורר תסיסה, בעיקר משום שהוא טורף את קטגוריות הדיון המסורתיות הן בפרקטיקה האקדמית הן במחשבה הפוליטית. שיח הזהות מאתגר את סמני הגבול החברתיים והסימבוליים ומארגן אותם מחדש במונחים של זמן ושל מרחב (שנהב 2001). בתוך כך עוברת גם זירת הזהות הדתית טלטלות אידיאולוגיות ופרקטיות. תיאוריית החילון, שחזתה כי הזהות הדתית תפנה את מקומה לזהות חילונית, שוב אינה הולמת את המציאות העכשווית ואינה מסבירה אותה. דומה כי התוויות המובהקות “חילוניות” ו”דתיות” מצביעות כיום בעיקר על הקטבים, אך אינן משקפות את הציר עצמו שעליו נעה הזהות הדתית של רוב אוכלוסיית העולם המערבי (Casanova 1994).

חקר תהליכי החילון וההדרתה בישראל מראה כי שיח הזהות היהודית עדיין שבוי במידה רבה בדיכטומיות שאינן מדכיקות את השינויים הרבים המתרחשים בזירה עצמה (גודמן ויונה 2004; שנהב 2008). הפרויקט ההיסטורי של הציונות – הפיכת היהדות ללאום – לא הושלם מעולם. אמנם מבחינה פוליטית הציונות קצרה הצלחה מלאה עם התבססותה של חברה יהודית-ישראלית ריבונית, אך מבחינה תרבותית-דתית, ישראלים רבים עדיין שרויים במבוכה באשר לזהותם. עקב בלבול זה, החברה הישראלית מתמקדת בשאלת הזיהוי (האם אתה חילוני או דתי?) או ההזדהות (עם אילו קבוצות בזירה אתה מזדהה?), הרבה יותר מבשאלת הזהות, המכוננת על ידי מכלול של הקשרים היסטוריים, תרבותיים, חברתיים וערכיים (שגיא 2006). סוג כזה של שיח זהות, המצומצם ממילא במהותו, מתמעט עוד יותר בחברה הנוטה לחלוקות בינריות בכל הנוגע להשתייכות הדתית.¹

מאמר זה עוסק בהגדרות של זהות בתנועת ההתחדשות היהודית במרחב החילוני בישראל. הוא מבקש להניח מצע תיאורטי ויישומי גם יחד לתפיסות הרווחות בתחום בקרב הארגונים, הקבוצות והאנשים המובילים בתנועה. הגדרות זהות הללו משמשות מקרה מבחן מרתק לניתוח והבנה של תנועה אשר פועלת

* כותרת המאמר היא פרפרזה על ספרו של דדי צוקר, אנו היהודים החילונים (צוקר 1999). תפיסתו של הספר היא שסימני השאלה בתחום זה הם רק באשר להבנת המושג, אך לא באשר לעצם קיומו.

1. גודמן ויונה 2004; גודמן ופישר 2004; Yadgar 2010

במובהק במרחב הסוציולוגי החילוני בחברה הישראלית,² אך אינה מזהה עצמה בהכרח, ברמה הפרקטית או האידיאולוגית, עם הקוטב היהודי-חילוני. במידה רבה, ההפך הוא הנכון; התנועה מבקשת לאתגר את ההבחנות האנליטיות, הבינריות והדיכוטומיות הנוקשות אשר רווחות בחברה הישראלית, על ידי יצירת שיח חדש ועשייה השאובים משני הקטבים המנוגדים של חילוניות ודתיות גם יחד. בעשותה כן, התנועה מצטרפת ליצירתו של מרחב ביניים חדש בתכניו, בפעולותיו ובתפיסותיו, שבו ההכלאות בין דת לחילון הן קונטינגנטיות ומיוצרות באופנים שונים בזמנים שונים (שנהב 2008, 164).

התעניינות הציבור בתחומים שבהם עוסקת תנועת ההתחדשות היהודית במרחב החילוני בישראל הולכת וגוברת, ועמה מתרחב היקף ההשתתפות בפעילויות התנועה ומגוון הנושאים שבהם היא עוסקת.³ לצד כתבות רבות בעיתונות הכתובה והאלקטרונית,⁴ מתפתח גם המחקר האקדמי בתחום, והוא שופך אור על צדדיה השונים של התנועה.⁵

החומרים האמפיריים במאמר זה מתבססים על עבודת שדה שערכתי בשנים 2004–2007.⁶ שיטת המחקר התבססה על תצפיות משתתפות בהתארגנויות השונות, על ראיונות חצי-מובנים עם כשלושים משתתפים ויזמים בתחום, ועל ניתוח טקסטים רלוונטיים: אתרי אינטרנט, קטעי עיתונות, מאמרים ועוד. המאמר משקף במידה

2. כך מגדיר אותה מאיר יפה, לשעבר מנכ"ל "פנים להתחדשות יהודית בישראל" (יפה וארד 2003, 18). יפה טוען כי המושג "מרחב חילוני" מבטא את המרחב הסוציולוגי במדינת ישראל שבו חי ופועל ציבור יהודי שאינו מקבל על עצמו, מסיבות רבות ומגוונות, את עול ההלכה והמצוות כמרכיב המגדיר את זהותו היהודית או המחייב אותו באורח חייו. יפה מדגיש כי לצד השקפת עולם חילונית מוצהרת המתקיימת במרחב זה, קיים מגוון גישות וצירופים של דתיות ליברלית ופולורליסטית, וגוונים שונים של מסורתיות, רוחניות ורליגיוזיות. וראו אתר תנועת "פנים".
3. משנת 1995 ועד שנת 2001 התווספו בכל שנה כאלפיים איש למעגלי הלימוד בבתי המדרש החילוניים (אזולאי 2001). במהלך שנת 2004 השתתפו כבר למעלה משלושים אלף איש באירועים ובטקסים יהודיים-פולורליסטיים סביב לוח השנה העברי שאורגנו על ידי החברה למתנ"סים וארגונים אחרים ברחבי הארץ (החברה למתנ"סים 2004).
4. ראו זילברברג ונלסון 2007. כמו כן ראו מחקרי ההערכה שהזמינו ארגונים וקרנות התומכים בתחום, למשל יפה 2001; קלדרון 2002; הכהן-וולף ואמזלג-באהר 2003; יפה וארד 2003; אזולאי 2006; הכהן-וולף ואחרים 2006; יאיר ואחרים 2006; רסיסי וברגר 2006.
5. ראו לדוגמה אזולאי 2001; שגיב-הכהן 2004; שגיב ולומסקי פדר 2007; אזולאי וורצברגר 2008; אזולאי ותבורי 2008; חבלין 2009; Ben Avot et al. 2002; Newberg 2005; Azulay and Tabory 2008.
6. עבודה זו היא חלק ממחקר מקיף בתחום שנערך במסגרת עבודת הדוקטור שלי בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת ברי-אילן, בהנחיית ד"ר אפרים תבורי (אזולאי 2010).

רבה את התהליכים שאפיינו את תנועת ההתחדשות היהודית בתקופת ההבשלה שלה (מאמצע שנות התשעים ועד לשנת 2010 לערך). תהליכים מרתקים אלה הם שאפשרו לתנועה, בשנים שלאחר מכן, להגמיש עד מאוד את גבולותיה הזוהתיים.

התנועה להתחדשות יהודית במרחב החילוני בישראל

באמצע שנות התשעים של המאה העשרים החל להתפתח בקרב ישראלים משכבות אוכלוסייה שונות בציבור החילוני עניין מיוחד במגוון נושאים הקשורים ליהדות. בתוך כך החלו להתרחב גם דרכי העיסוק בנושאים יהודיים והתפתחה מניפה רחבה של פעילויות במרחב זה המיועדות כחלקן לקבוצות מצומצמות וכחלקן לקהל הרחב, למאות ואף לאלפי אנשים.⁷ שורשיה של התופעה בשנות השישים, ניצניה בשלהי שנות השמונים והבשלתה מאמצע שנות התשעים, לאחר שורה של אירועים ותהליכים מקומיים וגלובליים אשר האיצו את התנועה להתחדשות היהודית במרחב החילוני (אזולאי וורצברגר 2008; Werczberger and Azulay 2011).

במישור הגלובלי, בשנים אלה הלכה וגברה התביעה של החברה מהפרט לייצר לעצמו עוגני זהות ברורים ומוגדרים, והציפייה כי את חלקם לפחות הוא ימצא בשורשים התרבותיים הייחודיים לו (Melucci 1996). במישור המקומי, בחברה הישראלית החלו לצוץ בתקופה זו זהויות דתיות חדשות שערערו על ההגמוניזציה של דתיות וחילון בישראל (גודמן ויונה 2004; שגיב ולומסקי-פדר 2007). הפעולות השונות שיוזמת התנועה להתחדשות יהודית במרחב החילוני בישראל יוצרות פעולה קולקטיבית (collective action) המאתגרת את תפיסות הזוהות הבינריות בכל הנוגע לחילון ולהדתה. התנועה שואפת לפתח שיח ציבורי הנותן לגיטימציה לשלל ביטויים של החיים היהודיים. במסגרת זו היא מקימה ארגונים וקבוצות המייצרים ומייצגים מגוון אפשרויות ביטוי וזהות יהודיים עבור הציבור החי ופועל במרחב החילוני בישראל. ארגונים וקבוצות אלה עוסקים בהעמקת הידע בתרבות היהודית לתקופותיה, בהתחדשות דרכי הלימוד (בתי מדרש), ובעיצוב טקסים יהודיים המשלבים מסורת וחדוש. עקבותיה של הפעולה הקולקטיבית הזאת ניכרים היטב בזירה הציבורית - בתקשורת,⁸ במערכת המשפט ואף בשיח הפוליטי.⁹

7. למשל, בפסטיבל "הקהל", הנערך מדי שנה בשנה בחול המועד סוכות, השתתפו בשנת 2008 כ-4,000 איש; בתיקון ליל שבועות של מכללת "עלמא" באותה שנה השתתפו למעלה מאלפיים איש; באירועים נוספים שהתקיימו באותו ערב מטעם היהדות הפלורליסטית בירושלים השתתפו כ-3,000 איש; ולירידי ראש חודש שמקיימת החברה למתנ"סים מגיעים בכל שנה אלפי אנשים.

8. ראו למשל רוזנטל 1998; רותם 2004; גילת 2005; שלג 2005; 2006; בן עמי 2006; פלדמן 2006; מאיר 2007.

9. אילן 2007; בנדר ותורג'מן 2007; סגל 2007. הכניסה לתחום הפעולה הציבורית

בתי המדרש הפלורליסטיים והקהילות הלומדות יצרו את התשתית לעשייה בתחומי הזהות היהודית במרחב החילוני. כך הם למשל בית המדרש "אלול", "המדרשה באורנים", "בינה", "עמיד במידבר" ועוד. לצדם צצו בשנים האחרונות התארגנויות מגוונות כגון טקסי חיים וחג, ישיבות חילוניות, לימוד המשולב בעשייה חברתית-התנדבותית ברוח ערכי היהדות, בתי תפילה וקהילה במרחב החילוני, קורסי הסמכה לרבנים חילונים, טקסי קבורה חילוניים ואירועים תרבותיים-חוייתיים.

המבנה של תנועת ההתחדשות היהודית במרחב החילוני בישראל מאורגן כתנועה מרושתת באופן רופף, המכילה בתוכה סוגים רבים של תצורות ארגוניות. מצב זה תואם את מה שלותר גרלך מכנה "מבנה ה-SPIN של התנועות החברתיות" (Segmentary, Polycentric, and Integrated Network; Gerlach 2001, 289). מדובר בתרכובת של קבוצות וארגונים רבים ומגוונים בצורתם, שצמחו לרוב מלמטה למעלה, ויצרו כמה מוקדי השפעה שלעיתים אף מתחרים זה בזה. עם זאת, לעתים קרובות יש ביניהם שיתוף פעולה, לא פעם קיימים קשרים אישיים בין מנהיגי הקבוצות וישנה חפיפה מסוימת בין חבריהן. בשנים האחרונות אנו עדים להתפתחותן של רשתות משנה בתחומים ספציפיים שבהם התנועה עוסקת (Azulay and Tabory 2008; Werczberger and Azulay 2011).

המבנה הפוליסטרי והסגמנטרי של התנועה מאפשר לקולות שונים להישמע בה בלי שיתפתח ביניהם קונפליקט של ממש. המשותף לכל הארגונים והקבוצות המרכיבים את התנועה להתחדשות יהודית הוא האינטרס לאתגר את השיח הדיכטומי השורר בזירת הזהות היהודית על ידי הצגת קטגוריות זהות חדשות ומורכבות שאינן כפופות לשיח הישן. בד בבד, התנועה עסוקה בניסיון להגדיר את עצמה ולהתבדל מהתרחשויות אחרות בזירה. הדיאלקטיקה שבין הרצון להגמיש את הגדרות הזהות היהודית של הפרטים, הקבוצות והארגונים בתנועה, לבין הרצון ליצור המשגות זהותיות ברורות שייחדו אותה ואת פעולותיה בזירת הזהות היהודית, יוצרת מתח פנימי מתמיד. פעמים רבות הארגונים, הקבוצות והיחידים המשתייכים לתנועה נקלעים לדילמה באשר לזהות שהם מאמצים ושעמה הם מזדהים, ובאשר לזיהוי שהם מציגים: האם להציג זהות יציבה וקוהרנטית או זהות הנמצאת בתהליכי בנייה מתמשכים? האם להציג מקורות השראה ברורים לבניית הזהות היהודית-חילונית,¹⁰ או מקורות משתנים, פתוחים ולעיתים עמומים? עד כמה יש לאפשר בזירה זו שיח והשפעה של קבוצות אחרות?

פוליטי באה לידי ביטוי ביוזמה המשותפת של ח"כ יוסי ביילין ושל כמה ארגונים להתחדשות יהודית בשנת 2007 להקמת שדולה חילונית-פלורליסטית בכנסת. אף שהיוזמה גוועה עם הזמן, הניסיון הזה יצר בקרב מנהיגות התנועה את התחושה כי הדבר אפשרי, אף שהוא צריך עדיין זמן הבשלה וביסוס.

10. כמו בחירתם הברורה של אנשי העלייה השנייה בתנ"ך ודחיקתם את התלמוד; העדפת ההיסטוריה של ארץ ישראל על פני היסטוריית הגלות, ועוד.

התשובות על השאלות האלה אינן פשוטות. כל בחירה כרוכה ברווח ובהפסד: תנועה אידיאולוגית בעלת מסר חד של זהות מגובשת, יציבה, קוהרנטית וברורה תוכל לפתח קול ייחודי שיעזור לה לברל עצמה מסוכנים אחרים המתחרים בה בזירה (Bourdieu 1999, 512); אך תנועה בעלת אופי של חיפוש מתמיד והכלת זהויות חדשות תאפשר למשתתפים תחושת שותפות והזדהות חזקה יותר (Polletta and Jasper 2001; Pichardo 1997).

כל הפעילים שראיינתי ושצפיתי בהם במחקרי משייכים עצמם לתופעת ההתחדשות היהודית במרחב החילוני בישראל. ככל שהתקדם המחקר הלכו ונגלו לעיניי שלוש מגמות עיקריות בקרב מנהיגי התנועה, ככל הנוגע להגדרות הזהות שלהם עצמם ושל הקבוצות והארגונים שבראשם הם עומדים: (א) זהות חילונית מגובשת בעלת הגדרות וגבולות ברורים; (ב) זהות עמומה, נזילה, משתנה, חסרת הגדרות ברורות או שהגדרותיה דינמיות וקונטינגנטיות; (ג) אי-הסכמה מודעת לקבל את כללי קטגוריות הזהות הדיכוטומיות המקובלות בזירה היהודית-ישראלית, מתוך פירוק וערעור מכוונים של ההגדרות המקובלות בצד ניסיונות ליצור המשגות חדשות, שאינן מהוות חלק מהשיח הבינרי הנפוץ. חשוב להבהיר כי בפועל, ברוב המקרים מדובר למעשה בתנועה מתמדת המתקיימת במרחב הדיסקורסיבי, הדיפוזי במתכוון, הנוצר בין המגמות הללו. עם זאת, הצבעה על שלוש המגמות יכולה לסייע להבנה טובה יותר של פעילות התנועה להתחדשות יהודית במרחב החילוני בישראל, וגם להארת מרחבי הביניים בזירת הזהות היהודית כולה.

א. "עוז להיות חילוני": הבחירה בחילוניות כדגל

"להיות לא־דתי אפשר מתוך בורות, ומתוך עצלות ומתוך סתמיות: אבל להיות חילוני הרי זה מתוך בחירה להיות חילוני [...] חילוני אינו מחמת ש'נתרוקן לו', מחמת ש'אמונתו נתייבשה', אלא מחמת שבחר לעמוד בעולם על חזקתו שלו" (ס' יזהר).¹¹

למרכה ההפתעה, דומה כי דווקא הבחירה בחילוניות כדגל זהות ברור יוצרת בפועל סתירות פנימיות לא פשוטות בקרב הארגונים, הקבוצות ואף היחידים הבוחרים לעשות כן. לכאורה מדובר בבחירה ברורה מאליה, שבה הזהות החילונית משמשת חלופה לעומתית להגמוניה האורתודוקסית השולטת בזירת הזהות היהודית בישראל. עצם עיצוב הזהות היהודית-חילונית מתפרש כקריאת תיגר על נכונות הציבור היהודי בישראל להפקיד (ולהפקיר) את זהותו היהודית בידי הממסד האורתודוקסי, ולהניח לו לקבוע בתחומים אינטימיים כמו טקסי מחזור החיים (ברית מילה, נישואים וגירושים), בתחומים עסקיים (כשרות) ובתחום הזהות היהודית (גיור) (גודמן ויונה 2004, 19).

11. "עוז להיות חילוני" (סמילנסקי 2006, 349).

אנשי התנועה להתחדשות יהודית מבקשים להציע בתחומים אלה חלופות לא אורתודוקסיות, בכלל זה לימוד מקורות ועיצוב טקסים מחודשים ברוח יהודית המשתלבים עם תפיסות הומניסטיות עכשוויות. התנועה בוחרת פעמים רבות להעמיד את עצמה למול האורתודוקסיה, ומפתחת הגדרות עצמיות מן הסוג שצ'רלס טיילור מכנה "התעלמות ממרחבי הביניים והדרתם" (Taylor 2007, 431). הסתירה הפנימית בתנועה להתחדשות יהודית נובעת מכך שאותם המניפים בגאון את דגל הזהות החילונית שותפים גם במאבקה של התנועה לקעקע את הבינריות חילוני/דתית בחברה הישראלית. הרצון לגבש ולחדד את הזהות היהודית-חילונית לצורך המאבק בהגמוניה האורתודוקסית מזה, והניסיון ליצור תמונה מורכבת של השדה מזה, מביאים בסופו של דבר ליצירה של "אסנציאליזם אסטרטגי" (שנהב וחרבר 2002, 14) – מיצוע המנסה לגשר בין שתי מסורות סותרות.

למשל, ירמיהו יובל, העורך הראשי של האנציקלופדיה זמן יהודי חדש (יובל 2007א), המזוהה ומזדהה לרוב עם פרדיגמת החילון הישנה,¹² ניסח אמירות כגון "אין חילוניות אחת ואין חילון מוגמר, אלא הכול נמצא בתהליכים ובמינונים שונים" (יובל 2007ב). הוא גם טען כי הגדרה ברורה ומקובלת למונח "חילוניות-יהודית" אינה אפשרית:

איך נבין מה משמעותה של תרבות יהודית חילונית? דרך אחת, עקרה למדי, היא לבקש הגדרה פורמאלית. אולם הגדרות פורמאליות אינן מחכימות בדרך כלל, ובמקרה הנוכחי גם אי אפשר לתת הגדרה כזאת [...] תפוצתה של תרבות זו, עם כל אופייה החי והדינאמי, היא באופן טיפוסי דיפוזית וחסרת מרכז, ללא סמכות שליטה ובלתי מוקד שיטתי מלכד [...] יותר מזה: לפי טבע העניין, אי אפשר לייחס לחילוניות או לגלות בתוכה דגם נורמטיבי מחייב, כמו שהדבר ניתן בתחום הדתי (יובל 2007א, xvii).

המשותף לאנשים ולארגונים הבוחרים בדגל היהדות החילונית כמוקד הזדהות אישית וארגונית הוא הניסיון להעמיד את כלל הפעילות בתחום זה תחת הדגל החילוני, על אף הקושי האינהרנטי הטמון בניסוח עמדה יהודית-חילונית חד-ערכית. בעבורם, דגל זה משמש מצפן לזהות ולהזדהות, מעין מגדלור לתועים בזירה ולמחפשים בה את מקומם, וסמן המבדל אותם מגופים אחרים הפועלים באותה זירה. כך כותב ליאור טל, ראש המכנינה הקדם-צבאית בישיבה החילונית של ארגון "בינה", ובוגר תוכנית "תהודה" להכשרת מנהיגות יהודית פלורליסטית: דיאלוג חשוב זה בין עולמות זהות שונים יכול להתקיים רק באם נדע לשמור על עצם הזהויות השונות ולא ננסה לטשטש אותן ולהעלימן באבק של אחדות מדומה. דווקא חוסר ההסכמה להבחין בין חילוני לדתי הוא זה אשר לא מאפשר לקיים שיח משמעותי יותר,

12. וראו בנושא זה את הוויכוח האידיאולוגי הנוקב שהתנהל מעל דפי עיתון הארץ אשר לאנציקלופדיה ובעיקר אשר למרחבי הביניים המודרים ממנה (ברניקר 2007; יובל 2007; שנהב 2007א; 2007ב).

אולי אפילו דיאלוגי כמונחי לוינס וכובר, בין אנשים שונים האוחזים בזהויות שונות בחברה הישראלית. אומנם כל הבחנה דיכוטומית היא פשטנית מדי ומכילה בתוכה עוד הבחנות רבות, אבל ההבחנה בין דתי לחילוני בנוגע ליהדות היא עדיין בסיס חשוב לראשיתו של שיח. לצערי, ישנו ניסיון מתמיד לטשטש את ההבדלים האלו מתוך ניסיון ליצור זהות קולקטיבית גמישה שאינה מחויבת להגדרה או לקוהרנטיות כלשהי (טל 2006).

השימוש הברור במונח "חילוני", והבחירה להתייזב בקוטב אחד של הזירה היהודית מתוך ויתור על מרחבים אחרים המתקיימים בה, נועדו לרוב להשיג שלוש מטרות עיקריות: האחת, לנסות לערער את ההגמוניה האורתודוקסית בזירת הזהות היהודית על ידי יצירת משקל-נגד של יהדות חילונית ערכית נעדרת רגשי נחיתות; השנייה, לגבש את התנועה להתחדשות יהודית ככוח משמעותי המסוגל לפרוץ דרך ולקנות אחיזה בתודעה הציבורית במרחב החילוני בישראל; והשלישית, לברר את התנועה מגורמים אחרים בזירת הזהות היהודית, בעיקר מהזרמים הליברליים. דוגמה למטרה הראשונה מופיעה בדבריו של אורי בן צבי, ממקימי תחיל"ה – תנועה חילונית ישראלית ליהדות הומניסטית, והמנהל הפדגוגי לשעבר של מית"ר – מכללה ליהדות כתרבות. בדבריו מדגיש בן צבי את הצורך להקים ארגונים וקבוצות שיוכלו לשמש "חזית" בציבוריות הישראלית למול התפיסה הרווחת של זיהוי היהדות עם האורתודוקסיה:

בשנים האחרונות מצויה היהדות החילונית במגננה. אמיתות שנדמה היה כי אין עליהן עוררין, מוטלות עתה בספק. [...] הסביבה, דתית כחילונית, משרדת לצעיר הישראלי מסר בלתי מוסווה: רוצה להיות יהודי? לך לרב, למד בישיבה. שם מצויה התשובה [...] הפער הנחשף בין סגנון חייו, שפתו ומנהגיו של הישראלי החילוני במישור האישי, לבין ביטויי החרדיזציה של התרבות במישור הפוליטי והחברתי, הוא מקור למשבר זהות ואחת הסיבות לנתק של הצעיר החילוני מכל מה שהוא יהודי [...] היומרה של הדתיים להפקיעו לעצמם, לומר, זה אנחנו, כולו שלנו, יכולה להתקיים כל עוד לא מתייצבת מולה חזית חילונית שרזי העבר נהירים לה והיא נוטלת לעצמה זכות לפרשו על פי דרכה ומנצלת אותו בהתמודדותה על ההגמוניה היהודית (בן צבי 1991, 13).

מכון הטקסים החילוני "הוויה" שהקים יפתח שילוני ב-2001 מדגים את קידום המטרה השנייה, גיבוש התנועה להתחדשות יהודית ככוח פורץ דרך שמבקש לקנות אחיזה בתודעה הציבורית. בן צבי נושא דגל חילוני-לעומתי, ואילו שילוני, בן דור שני לאקטיביסטים חילונים,¹³ עוסק פחות במאבק באורתודוקסיה ויותר

13. אורי בן צבי היה בעת איסוף הנתונים למחקר בשנות החמישים לחייו ואילו יפתח שילוני היה בתחילת שנות השלושים. יפתח גדל בתקופה שבה בית המדרש "אלול" בירושלים ו"המדרשה באורנים" כבר היו לעובדה בשטח, ובהיותו נער השתתף בתוכניות לנוער ב"אלול".

ברצון לעצב זהות יהודית-חילונית שיש לה משמעות בפני עצמה, ללא קשר לסוכנים האחרים בזירה. התפיסה של שילוני היא כי "חשוב לשוב ולהציב בגאווה ובראש גלוי (תרתי משמע) את המילה חילונית בהקשר היהודי".¹⁴ לטענתו, תנועת ההתחדשות היהודית תוכל להתרחב ולקנות את לבו של הציבור החילוני רק לאחר שציבור זה יבין ויפנים כי החילונית היא הזרם העיקרי ביהדות. הציבור החילוני חייב להשתחרר מהעכבות התרבותיות שצמח עליהן, שלפיהן ה"אחר הדתי" הוא המגדיר עבורו את אופני ההתנהגויות "היהודיים". כדי להבין זאת, גורס יפתח, יש צורך להשתמש שוב ושוב, ולכתחילה, במילה "חילוני" בהקשרים של פעולות יהודיות כמו טקסי חיים, תפילה ולימוד טקסטים יהודיים.

בשנת 2007 הקים ארגון בינה שבסמינר אפעל את "הישיבה החילונית" הראשונה.¹⁵ ערן ברוך, מנהל בינה ומי שיזם את הקמת הישיבה, מדגיש בריאיון אתו את התהליך שעבר הצוות בחיפוש אחר המונח התואם את זהותו ואת ערכיו.¹⁶ ההחלטה לוותה בהתלבטות רבה. היו שהציעו את השם "הישיבה הישראלית", המדגיש את הממד החברתי של הישיבה, והיו שהציעו את השם "הישיבה העברית", הקושר את הישיבה לראשית הציונות ולתרבות המתחדשת. בסופו של דבר הוחלט על השם "הישיבה החילונית", מתוך רצון לנפץ מיתוסים בציבור הישראלי בכל הקשור ליהדות וחילוניות. ברוך עצמו, בשיחות עמו, חזר והדגיש כי הוא הציב לעצמו משימה אישית, ארגונית ותנועתית ליצור הגדרה פנימית חיובית שתגביר את תחושת ההזדהות עם המונח "יהודי-חילוני". לדעתו, הפעילות בתחום חייבת להתמקד ביצירת תכנים חיוביים – לא באמצעות תלות בהגמוניה האורתודוקסית מצד אחד, או ניכור והפרדה מקבוצות אחרות בזירה היהודית-ישראלית מצד אחר. לדבריו, "חשוב שההליכה למקום החילוני תהיה לא מחיקוי ולא מעימות. אלו הם הדברים שמהם אנחנו סובלים ב-15 השנים האחרונות לקיומה של ההתחדשות היהודית. אסור לנו גם להגיע לפעילות לא מרגשות אשם ולא מסלידה, [אלא] פשוט ממקום של בעד".¹⁷

הרב סיון מס, מייסדת תוכנית "תמורה" להכשרת רבנות חילונית וראש התוכנית,¹⁸ מספרת כי התוכנית נוסדה מתוך התפיסה של "ציונות בוגרת הלוקחת אחריות מעשית על זהותה היהודית חילונית" (מס 2007, 13). בריאיון עמה היא מדגישה את הקשר הברור והרציונלי שבין בחירתו של אדם לחיות חיים יהודיים חילוניים, לבין העובדה שעליו להיעזר באנשים ונשים בעלי ידע מוסדר כדוגמת הרבנים החילונים בכל הקשור לקיום חיי תרבות יהודיים – לימוד, טקסי מחזור

14. ריאיון אישי עם יפתח שילוני, 2.11.2005.

15. ראו אתר הישיבה החילונית של ארגון "בינה".

16. ריאיון אישי עם ערן ברוך, 27.3.2008.

17. שיחה עם ערן ברוך, 23.7.2008.

18. ראו באתר האינטרנט של תוכנית "יהדות חילונית: תמורה הומניסטית ביהדות".

חיים ואירועי חג ומועד (ברקת 2004).

הדוגמאות שהובאו לעיל משקפות במידה רבה את האסטרטגיה המקובלת בקרב התנועה, המבקשת לגייס חברים לשורותיה (Melucci 1985; 1994; 1996): הצהרה פומבית של חילוניות גלויה וברורה המאפשרת למי שמזדהה עם המסר להצטרף. ואכן, אפשר לראות כי הדגשת המילה "חילונית" בהקשר שנראה כמעט אוקסימורוני, כמו "ישיבה חילונית", "רכנות חילונית", "טקס נישואים יהודי-חילוני" וכדומה, מעוררת את תשומת הלב הציבורית לארגונים אלו בפרט, ולפעילות התנועה להתחדשות יהודית בכלל.¹⁹ הקטע שלהלן מן העיתונות היומית מדגים את האופן שבו נתפסת אלטרנטיבה זו בציבור הרחב:

בדרך לביקור בישיבה החילונית בדרום תל אביב היה ירידה מאיר בטוח שיגיע למקום אפיקורסי, חצוף ובוועט. בדמיונו ראה חילונים יושבים בכית המדרש, סטייק חזיר ביד אחת ונידה ביד השנייה. להפתעתו מצא אסופת חנונים, ילדים טובים עין-חרוד, ובעיקר – לא מרדנים [...] הישיבה החילונית הוקמה בתחילת השנה. ניסיון נועז של תנועות היהדות החילונית שצוברות תאוצה בשנים האחרונות, ללכת צעד אחד קדימה. לא עוד פאנלים על "החילוניות לאן", לא עוד היכרות עם טקסטים, לא עוד מפגשי לימוד ביום הזיכרון לרבין, אלא הדבר האמיתי: ישיבה. צעירים וצעירות לפני ואחרי צבא מוזמנים לנטוש את מרוץ החיים לטובת לימוד תורה אינטנסיבי ומעמיק. תורתם אומנותם (מאיר 2007).

לא במקרה בחר גם חבר הכנסת יוסי ביילין (מר"צ) בשם "השדולה החילונית" לפורום ה"כים וארגוני ההתחדשות היהודית שהקים במטרה לקדם נושאים כמו נישואים אזרחיים, גיור חילוני, הפרדת הדת מהמדינה, השגת תקציבים לחינוך ליהדות חילונית ועוד (אילן 2007; שלג 2007). שם השדולה משקף באופן ברור את התחומים שבהם היא התכוונה לעסוק ופונה אל קהל חילוני שמגמות אלה קרובות ללבו.

כאמור, המטרה השלישית בבחירה בזהות חילונית מובהקת היא לברל את הארגונים והקבוצות מסוכנים אחרים בזירת הזהות היהודית. במקרה זה מדובר בעיקר בכידול מהזרמים הליברליים, שמצד אחד הם בני ברית, ומצד אחר הם מתחרים על לבו של הציבור החילוני. התנועה משתדלת שלא להיות מזוהה עם זרמים אלה, הנתפסים בתודעה הציבורית, במיוחד בשכונות ובאזורים בעלי גוון מסורתי, כמוקצים מחמת מיאוס.²⁰ האוכלוסייה באזורים אלו נוטה לקבל באהדה

19. כך לדוגמה סיקרו כמעט כל ערוצי החדשות את הקמתה של הישיבה החילונית בספטמבר 2006 וכתבות רבות עליה התפרסמו בתקשורת הכתובה והמקוונת. ראו קישורים לכתבות השונות באתר הישיבה החילונית של ארגון "בינה". גם טקס ההסמכה של הרבנים החילונים עורר הדים תקשורתיים נרחבים. ראו לדוגמה אטינגר 2006.

20. ראו לדוגמה את פעילות "בינה" בשכונות הדרומיות של תל אביב, פעילות "המדרשה באורנים" ביקנעם ובמדגל העמק, ופעילותם של רכזי ההתחדשות היהודית בחברה

זהות חילונית ולשתף עמה פעולה, אך אם היא תחשוב שיש לה קשר עם הזרמים הליברליים בכלל ועם התנועה הרפורמית בפרט, היא עשויה לדחות אותה לחלוטין (אזולאי 2006; כהן 2007). על כן אפשר להבחין כי ככל שפעילות התנועה כוללת ממדים רבים יותר של עשייה בתחום היהדות, כך תודגש יותר המילה "חילונית" למניעת טעות בזיהוי הארגונים והקבוצות האחראים לה.

הרב החילוני קובי וינר, מוסמך תוכנית "תמורה" לרבנים חילונים, עוסק זה שנים רבות בתחומי ההתחדשות היהודית בכלל ובפעילות של "המדרשה באורנים" בפרט. הוא גאה לספר שבעבר חשב לעבור הכשרה ולשמש רב רפורמי, אך בתהליך המיון הבין עד כמה השקפת עולמו אינה מתאימה לשום זרם דתי באשר הוא: יש כאן הבדל פילוסופי מאוד עמוק. עם כל הכבוד לתנועות הרפורמית והקונסרבטיבית על התפקיד החשוב שהן ממלאות בישראל ובעולם היהודי בכלל, ועל הפלורליזם שלהן - שתיהן תנועות דתיות, והשקפתן שונה לחלוטין מזו של היהדות החילונית. את הטקס החילוני לא מנהל איש דת, אלא אדם העוסק בתחומים הקרובים לעולם הערכים היהודי, והוא בעל ידע נרחב בסוגיות החברה הישראלית והיהדות בת זמננו. הטקס גם לא מתמקד בתכנים דתיים, ולא מתקיים בבית כנסת, אלא באתרי אירועים והתכנסות חילוניים [...]. מאחורינו עומד עולם עשיר של ערכים ותרבות יהודים, עבריים וישראלים, לדורותיהם (מצוטט אצל לפיד 2006).

הדוגמאות שהובאו עד כה לתוכניות ולארגונים הבוחרים להדגיש את זהותם החילונית מבטאות את הרצון לגבש קבוצה מובדלת בזירת הזהות היהודית. ואולם, במהלך עבודת השדה הבחנתי במניע נוסף להגדרת זהות חילונית ברורה. מניע זה אינו עוסק בזהות אלא בזיהוי, בין שמדובר בזיהוי אישי ובין שמדובר בזיהוי ארגוני. הוא מתקיים כאשר מתעורר צורך בזיהוי פשוט, נהיר, ללא הסברים מורכבים. במקרה זה ההגדרה "חילונית" מאפשרת אינדיבידואליזם והבחנה של מושא הזהות ממושאים אפשריים אחרים, ומבטיחה שהשותפים לשיח יבינו כמה מדובר (שגיא 2006, 209). כך, למשל, ברמה האישית, כמה וכמה מרואיינים סיפרו לי כי זו תשובתם הראשונית על השאלה "מי אתם?", שעולה פעמים רבות בקשר לעיסוקם בתחום היהדות. במענה לתהייה מי האדם, או מהי מהות הקבוצה או הארגון הפועלים בתחום זה, נוח להשיב תשובה פשוטה: "אדם חילוני" או "ארגון חילוני". כאן, שלא כמו המקרים שהוזכרו קודם לכן, אין בהכרח התאמה מלאה בין תחושת הזהות הפנימית של האדם או בין מטרותיו של הארגון לבין המסר כלפי חוץ. פעולת הזיהוי איננה מספקת תשובה על שאלת הזהות, והיא משמשת בעיקר אמצעי תקשורת בין אנשים; גם אם תחושת הזהות מורכבת, דינמית והיברידית, לעתים בוחרים הדוברים במסר חיצוני סגור ופשוטני המקל על התקשורת בחברה הנוטה להגדרות דיכוטומיות.

למתנ"סים בשכונות בעלות גוון מסורתי.

באחת הסצנות בתוכנית הטלוויזיה או הרצל אמר²¹ נשאל רני יגר, יו"ר בית תפילה ישראלי בתל אביב ואחד הבולטים במנהיגי התנועה להתחדשות יהודית, אם הוא דתי, ותשובתו הייתה: "כן, אני דתי". אלא ששעה קודם לכן, בהפסקה בין הצילומים, ענה יגר על אותה השאלה תשובה אחרת. "אבל רק לפני שעה אמרת שאתה חילוני", הקשו מנחי הסדרה ויוצריה, ד"ר ינאי עפרן וד"ר אורן הרמן. "נכון", ענה רני, "קודם הצלם שאל אותי בהקשר הסוציולוגי. השאלה הייתה שטחית - האם אני משתייך לציבור הדתי, האם אני מקיים הלכה. התשובה לשאלה זו היא פשוטה - אני לא. אבל אתם שואלים אותי, אני חושב ומקווה, בהקשר העמוק יותר, של תחושות, של רגש פנימי לא אוניברסלי אלא יהודי במפורש. התשובה לשאלה הזאת היא כן, במובנים האלה אני אדם דתי".

כרמה הארגונית, הזיהוי החילוני משמש טקטיקה יעילה בחיבורים עם קבוצות אורתודוקסיות המקבלים את הכותרת "מפגש חילוני-דתי". כך, לדוגמה, באתר הבית של "המדרשה באורנים", תחת הקישור "חזון", אין מופיע השורש חל"ן ולו פעם אחת.²² אדרבה, המגמה היא ליצור חזון רחב ככל האפשר. לעומת זאת, תחת הקישור "תחומי פעילות", כאשר מדובר בפעילות המיועדת לקבוצות הטרוגניות מבחינה דתית, מובלטת המילה "חילוני": ההזמנה לבית המדרש "בראשית", בית המדרש המרכזי של הארגון, מיועדת "לכל אדם המתעניין בלימוד יהדות, בהיכרות עם ארון הספרים היהודי וביציקת תוכן חיובי לזהותו היהודית"; ואילו ההזמנה לבית המדרש שמפעיל הארגון ביקנעם פונה "לחילונים ודתיים [...] הרוצים ללמוד יחדיו".²³ במקרה זה, הזיהוי של הארגון כחילוני מטשטש במודע והיות מורכבות יותר, שהיו עלולות לעורר רתיעה בקרב האורתודוקסיה, שעמה הארגון מבקש לשתף פעולה.

אם כן, השימוש בדגל זהות חילוני ברור מופיע בשני מקרים שונים זה מזה: במקרה הראשון, המושג "יהדות חילונית" מצביע על פעולה תודעתית רצונית של הזדהות עם רגשות, עם תודעה ועם ערכים (שגיא 2006, 210), ומבטא את ההשתייכות הברורה לציבור המוזמן למסע זהות יהודי. בה בעת, הארגונים והאנשים המשתמשים במושג מנסים לנתק את הקשר האימננטי שבין היהדות לדת מתוך שימוש במונחים "רב חילוני", "ישיבה חילונית", "בית מדרש חילוני", "תפילה חילונית" ועוד, הנתפסים כמושגים מנוגדים בתודעה הישראלית. במקרה השני, השימוש בדגל זהות מוגדר אינו תואם בהכרח את התחושות הפנימיות של הדובר או את מטרות הארגון, ומטרתו ליצור זיהוי ברור, לפשט מושגים, להכניס פעולות לקטגוריות מובנות ומוכרות, ולעתים גם למנוע התנגדויות מצד קבוצות בחברה הישראלית.

21. הסדרה שודרה בשנת 2006 בערוץ 8.

22. ראו אתר "המדרשה באורנים".

23. הדוגמאות לקוחות מאתר המדרשה באורנים (לעיל ההערה הקודמת), תחת הכותרת "פעילויות המדרשה - חינוך".

ב. "מגשימים אחר המילים הנכונות":²⁴ הגדרת זהות עמומה ודינמית

במהלך החודשים אוקטובר-דצמבר 2006 נערכו כמה פגישות עבודה של ארגוני ההתחדשות היהודית עם נציגי התנועה ליהדות מתקדמת, במטרה להכין תוכנית עבודה מקיפה לאחת הקרנות הפילנתרופיות התומכת בתחום זה. בפגישה שעסקה בבתי התפילה החילוניים התנהלה השיחה שלהלן:

נעמה דפני:²⁵ "חילונים מתפללים". אין לי שם יותר טוב, אשמח אם למישהו יש רעיון... (מבוכה וצחוק מסביב לשולחן).

מוטי זעירא:²⁶ אני משתייך לקהילת "ניגון הלב" שהיא "קהילת חילונים מתפללת", כמו שאמרה נעמה או... "בית כנסת משהו"...

כמה שואלים ביחד: בית כנסת מה??

[צחוק של מבוכה, מוטי אינו עונה].²⁷

המבוכה המתוארת אינה זרה לאנשי ההתחדשות היהודית; רבים ממנהיגי התנועה חשים את המתח המתמיד המלווה אותם כמי שרואים עצמם משתייכים לכמה שדות תרבותיים, השונים זה מזה וחופפים זה את זה בעת ובעונה אחת. תחושת הזהות ההיברידית הטביעה בהם חותם עמוק, והיא משפיעה על יכולתם לנסח הגדרה ברורה לזהותם המורכבת (Mathews 2000). כל שדה זהות יהודי תובע זיקה לטקסטים, לעקרונות ולאמונות המייצגים אותו, והדבר עומד בסתירה לחוסר היכולת ולחוסר הרצון של אנשי התנועה לקבל עליהם תיוג ברור וחד-משמעי המנוגד להשקפותיהם ומעשיהם. דווקא בחברה הנוטה להגדרות דיכוטומיות, חלק ממנהיגי התנועה מעדיפים לטשטש את זהותם ולנקוט עמימות מושגית. בעשותם כן הם פועלים הן כדי לערער על ההגדרות הקיימות, הן כדי למנוע מחלוקות ועימותים אפשריים בשאלת המדדים הראויים לקביעת ההשתייכות לקבוצה ודרכי ההצטרפות אליה (כהן 2005, 53). התפיסה היא כי דווקא ערפול יקרב אליהם קהלים נוספים ואילו הגדרות מובהקות ירחיקו אותם. בפאנל על הזהות היהודית בכנס הקהל 2007 התבקש רני יגר לסרטט את הגדרת הזהות של הארגון שהוא עומד בראשו, "בית תפילה ישראלי":

24. מתוך כותרת של אחד הפרויקטים של ארגון "קולות כנגב". ראו באתר הארגון.
25. נעמה דפני הייתה באותה העת המנהלת של קהילת "צדק" שפעלה בחסות המרכז לפלורליזם יהודי של התנועה ליהדות מתקדמת. הארגון הוקם בשנת 2004 כדי לסייע לקהילות יהודיות מתפללות מכל הזרמים להרחיב ולהעמיק את המעורבות החברתית שלהן, וזאת באמצעות פיתוח פרויקטים ארוכי טווח של צדקה, גמילות חסדים ורדיפת צדק.
26. מוטי זעירא הוא מנהל "המדרשה באורנים" וממייסדי קהילת "ניגון הלב", קהילת התפילה החילונית הראשונה שהוקמה בישראל ב-2001. על קהילת "ניגון הלב" ובתי תפילה בכלל ראו אזולאי וגור 2008.
27. מתוך תצפית על ישיבת העבודה שנערכה במשרדי ההיברו יוניון קולג', 13.12.2006.

כששאלו את פורג מה חשוב יותר בציונות-הדתית, המילה "ציונות" או המילה "דתית", הוא ענה "המקף". כך גם אנחנו, קהילה חילונית מתפללת שהיא יהודית-ישראלית. ומה שחשוב זה המקף בהגדרה. לקרוא את אלתרמן בהבדלה בין יום הזיכרון ליום העצמאות בטעמים של הפטרה, זה להגיד שהוא מבחינתנו נביא קנוני, ממשך דרכם של נביאים קנוניים חשובים קודמים שהיו לעם היהודי. האם האמירה הזו היא יהודית או ישראלית? השאלות שאנו מתמודדים אתן עוברות, פעמים רבות, מרמה תיאורטית לרמה הפרקטית של איך עומדים ושתי רגלינו נטועות בשני המישורים גם יחד.²⁸

כדאי לשים לב כי בדבריו מתייחס רני למתח האימננטי שבין זהות יהודית לזהות ישראלית, אך לא לשלל הזהויות הנכנסות תחת המטרייה של "זהות יהודית". נראה כי המניע לכך הוא הרצון ליצור הזדהות בקרב כלל היושבים בקהל עם פעולות התנועה להתחדשות יהודית.

בעבודת השדה הבחנתי בשתי תפיסות עיקריות המביאות את מנהיגי התנועה להתחדשות יהודית לנקוט עמימות בהגדרת הזהות היהודית שלהם. האחת היא תפיסה לעומתית: היא נובעת מהרצון לבצע דקונסטרוקציה של קטגוריית הזהות היהודית-חילונית כמושג מהותני ולטעון כי לאמירה "אני יהודי חילוני" אין קיום ממשי; אמירה זו היא חלק מהשיח הדיכוטומי הדומיננטי המרדד את המציאות המורכבת והסבוכה. התפיסה השנייה נובעת מאי-הלימה בין תחושת הזהות היהודית המורכבת שאליה הם שואפים, לבין הצורך החברתי בהגדרה פשטנית ומצמצמת של זהות זו. שתי התפיסות גם יחד נולדו מתוך הקושי של החברה בישראל, גם בעשור הראשון של המאה העשרים ואחת, לקבל עמדה מורכבת בתחום הזהות-יהודי. קושי זה ניכר בקטע שלהלן, שבו משוחח עורד לבנה עם אדם חרדי:

"אז אתה אומר שאתה לא מגדיר את עצמך כחילוני וגם לא כלא דתי?"

"נכון, כי אלו תשובות על שאלות שחשיבותן נמוכה בעיניי. כמו שאינני מגדיר את עצמי כלא אוהד של הפועל אילת' או כלא נהג מונית".

"אז איך אתה מגדיר את עצמך?", שאל, ושמך של חיוך ניצחון התגנב אל פניו.

"למה אני צריך להגדיר את עצמי?"

שתיקה.

"אתה חייב להגדיר כדי שתדע מי אתה", הוא ניסה.

"לא נכון. אני יודע מי אני גם בלי להגדיר".

"אבל בשביל לדעת צריך להגדיר, לא?"

"ממש לא. אני לא מגדיר אדם - אני פשוט מזהה אדם כשאני רואה אותו [...]"

החרדי ניסה דרך אחרת: "אתה צריך להגדיר כדי שאחרים ידעו איך להתייחס אליך".

"אחרים מגדירים אותי כמו שהם רוצים, בלי קשר לאיך שאני מגדיר את עצמי. הנה, אתה הגדרת אותי כחילוני, בלי שביקשתי וכלי לבקש את אישורי. במציאות אין קבוצות, אבל

28. הפאנל נשא את הכותרת "כיצד נמשכת השרשרת? האם יש עתיד יהודי למדינת ישראל?".

כל אחד משייך את הזולת לקבוצה".
שוב שתיקה.

הלכתי הביתה וחשבתי לי [...] כשמישהו קורא לך הרבה פעמים בשם "חילוני" אתה מתחיל לנסות להגדיר חילוני ולאפיין את עצמך כחילוני, וחבל (לכנה 1999, 68).

לפי התפיסה הראשונה, הדרישה להגדרת היהדות החילונית נראית ככניעה למבנים הבינריים המשרתים את ההגמוניה האורתודוקסית, שאינה מאפשרת למבני זהות יהודית מורכבים להתפתח. המאבק במקרה זה הוא על היכולת לפרק את מבני שיח האלה: לא עוד "חילוני" מול "דתי", "חרדי" מול "רפורמי" וכדומה. מדובר בניסיון לערער בשיטתיות, בהגדרות ובמעשה, על מבנים מצמצמים אלה, כדי לאפשר מרחב פתוח לצמיחת גוני ביניים של זהות עשירה ומורכבת.

התפיסה השנייה איננה לעומתית ואיננה מבקשת בהכרח לפרק את מבני שיח הקיימים, אלא להרחיבם ולהגמישם באופן שיהיה בהם ביטוי ברור לזהויות מרובות, נזילות ומשתנות במרחב החילוני בישראל. תפיסה זו צמחה מתוך הניסיון להתגבר על אותו דיסוננס פנימי שבין תחושת זהות יהודית מורכבת לבין הצורך החברתי בהגדרה פשוטה. דוגמה לתפיסה זו משתקפת בספרו של דדי צוקר, אנו היהודים החילונים: מהי זהות יהודית חילונית?, אשר ראה אור בשנת 1999, כארבע שנים לאחר רצח רבין. הספר מכיל אוסף של מאמרים קצרים שנכתבו על ידי עשרים אישים מתחומי התקשורת, הספרות והאקדמיה. בפתחה לספר כותב צוקר: "זהו ספרם של עשרים איש בלתי מסופקים. עשרים ישראלים שהגדרות הזהות המקובלות - 'ישראלי', 'חילוני', 'יהודי' - אינן מספקות אותם. ההגדרות הללו מעוררות בהם אינחת עמוקה כי הן חלקיות, והן ממעיטות מן הזהות המורכבת שלהם" (צוקר 1999, 4).

ההבדל העיקרי בין שתי התפיסות הללו הוא שבמקרה הראשון מדובר בתפיסת המרחב החילוני כמרחב בעל מהות נפרדת ובעל משמעות בפני עצמו, והשאיפה היא לשנות את המהות; ואילו במקרה השני ההתמקדות היא בשינוי השיח ובאפשרות לכלול בו קטגוריות חדשות ומורכבות. אך על אף ההבחנה שהצעתי בין התפיסות, בפועל קשה לעקוב אחר ההפרדה ביניהן ולעתים קרובות הן מתקיימות יחד באותו הארגון ולעתים אף באותו האדם. מוטי זעירא, מנהל "המדרשה באורנים", מדגים בדבריו את התנועה שבין הרצון לערער על קטגוריות הזהות היהודית, לבין הרצון להגמיש ולהרחיב אותן:

לא נוח לי עם המושג חילוני... כי חילוני במושגים ישראלים מגדיר מה אתה לא. אתה לא אורתודוקסי... ההגדרה הנגטיבית הישראלית מרתיעה אותי והיא מעידה במשהו על הריקנות של הישראלי ועל חוסר הביטחון שלו בתרבות היהודית. ומרתיע אותי [חושב]... לא ככלל [שוב היסוס]... אלא מי שלוקח והופך את החילונית שלו לאידיאולוגיה. זאת אומרת, אני חילוני ואין לי אלוהים לא שזה לא מדבר אלי ברמות מסוימות אבל זה לא... זה מבטא חלק קטן ממה שאני מרגיש שאני [...] הביטוי חילוני, אני מרגיש שאני משתמש

בו כי זה סוציולוגית הכי נכון לתאר את מצב ההשתייכות שלי אבל לכן אני תמיד מרגיש צורך להסביר אחרי זה.²⁹

דני דניאלי, שהיה מנהל בית אבי חי בירושלים בתקופת המחקר, מדגים גם הוא קבלה של הגדרות הזהות הבינריות לצד ערעור עליהן. הוא משלים עם הדיכוטומיה, אך בה בעת מחפש את הפרצות שלה שמהן אפשר לצאת אל מעבר לשיח הזהות המוכר. אם הרבקות בעמדה הדיכוטומית והאטומיסטית שחררה את הישראלים מדיון של ממש בשאלות של זהות (מרקס 2006), מנהיגי התנועה להתחדשות יהודית נמצאים כל העת בתהליך של חיפוש הגדרות זהות בצד ערעור המתמיד: אני מרגיש שהמושג "חילוני" לא מבטא נאמנה את הזהות שלי. אין לי שם קושי; אני מוכן להתחיל את השיח מכאן, אבל המושג לא מוצלח. אני רואה עצמי כחילוני שלא שייך למגזר החילוני שלא מספק אותי ולא מעניין אותי. הרבה פעמים, מול טיפוסים דתיים, אני מוצא את עצמי הרבה יותר מחובר. זה המקום שיש בו היום יותר אנשים. זהו מגזר "חדש" שעוד לא יודע עוד שהוא קיים.³⁰

מגמה משולבת זו של קבלה וערעור, הסכמה ופירוק, באה לעתים לידי ביטוי באופן שבו בוחרים הארגונים לפרסם את עצמם ואת תוכניותיהם. לעתים הכותרת מנוסחת באופן רחב ועמום והטקסט שלצדה מבהיר כי מדובר בפעילות של קבוצה או ארגון חילוניים. כך למשל היא הכותרת של "פורום בתי הקהילה בגליל המרכזי", שאין בו כדי לרמז על חתך המשתייכים אליו ואפילו לא על מוקד הפעילות; רק באתר האינטרנט של הפורום מופיע הסבר ברור: "בית קהילה הינו בית מפגש, חוויה ולימוד לקהילה מגוונת החוגגת ביחד שבתות, חגים וטקסי חיים, המקיימת אורח חיים חילוני יהודי ומחויבת לתרבות היהודית ולצדק חברתי".³¹

גם הארגון "הוויה - מרכז טקסי חיים ישראלי" בחר שם שאינו מלמד על מהות הפעילות הקשורה בו. המונח שנבחר, "ישראלי", מרחיב את אפשרויות הפעילות של הארגון, אך אתר האינטרנט של הארגון והגלויה השיווקית שפרסם ב-2007 ממקדים מיד את ההתרחשות בזירת התנועה להתחדשות יהודית במרחב החילוני: "הוויה מציעה לכם טקס חתונה אישי עם משמעות - טקס הנערך ברוח יהודית-חילונית ומשלב בין מסורת לחידוש".³² הארגון "תמורה-יהדות ישראלית" פרסם ב-2006 ספר בעקבות כנס הסמכה ראשון של רבנים חילונים. כותרת הספר, חוגגים יהדות ישראלית, אינה מרמזת על פעילות החותרת לערער ולפרק את קטגוריות הסמכות המוכרות בזירת הזהות היהודית. רק כותרת המשנה שלו, כנס ההסמכה

29. ריאיון עם מוטי זעירא, 16.1.2006.

30. ריאיון עם דני דניאלי, 6.3.2006.

31. מתוך אתר "בתי קהילה".

32. מתוך אתר "הוויה - מרכז טקסי חיים ישראלי".

הראשון בישראל למנהיגות יהודית – רבנות חילונית, מסגירה זאת.
 הרווח שבין הטקסט היסודי, המתגלם בשם או בכותרת, לטקסט המשני מאפשר פרשנות ומרחב ליצירת סוגי שיח חדשים השונים משני הטקסטים גם יחד. זה המקום "לומר סוף סוף את מה ששם נוסח בלחש" (פוקו 2005, 23); שם מסתתר הרצון להיות "גם וגם"; להרים דגל זהות ברור שאפשר להזדהות עמו, ובה בעת להרחיב ככל האפשר את גבולות הזהות. הצורך "לאחוז בזה וגם מזה" מוביל רבים ללכת בדרך שלישיית – יצירת קטגוריות זהות חדשות, מובחנות ומבדלות, שבמפורש אינן חלק משיח הזהות היהודי הקיים.

ג. "אני לא חילוני. המילה הזו צורמת באוזניי"³³: החיפוש אחר הגדרות אחרות
 משפחתנו היא משפחה יהודית מסורתית – אבי כבר היה יהודי אתאיסט, כמוני וכמו בנו ובתנו וכל נכדינו. בחגים אנו פועלים כשומרי מסורת החיים בתרבות היהדות החילונית, המבקשת לעצב מחדש את חגיגת חגיגנו הלאומיים... ואת חגי החיים: לידת תינוקת ותינוק, בת ובר מצווה, נשואים וטקסי קבורה ואבלות (מלכין 2007).

יעקב מלכין, דיקן מכון "תמורה" להכשרת רבנות חילונית, כתב קטע זה בציניות מכוונת במטרה לנפץ את ההגדרות המקובלות של "חילוני", "דתי" ו"מסורתי" בישראל. לצד שתי האפשרויות שתוארו קודם לכן – הגדרת זהות יהודית-חילונית ברורה והגדרה עמומה – הוא פותח אפשרות שלישיית אשר מתקיימת כל העת בשולי פעילות התנועה להתחדשות יהודית. מדובר במאמץ לנסח הגדרות זהות אחרות שאינן מציינות לשיח הדיכוטומי השגור ומנסות לפלס את דרכן למרכז השיח, דרך שימוש מכוון במילים חדשות או יציקת משמעות חדשה למושגים מוכרים וידועים, למשל המושג "מסורתי".

לאורך השנים הוצעו הגדרות חלופיות לתגיות הסגורות "חילוני" ו"דתי", שביקשו לברל את פעילות התנועה להתחדשות יהודית מסוכנים אחרים בזירת הזהות היהודית, וכן מהציבור החילוני האדיש לה. אנשי התנועה חיפשו הגדרה שתהלוך את תחושת הזהות היהודית של המשתייכים למרחב החילוני אך מרגישים שהוא אינו מבטא אותם נכונה. ארי אלון, סופר ומרצה לתלמוד בארגונים הפלורליסטיים, היה אחד הראשונים שהתמודדו עם שאלה זו. הוא טבע את המושגים "רבני" לעומת "ריבוני", המחדדים את ההבדל בין מי שמקבל על עצמו סמכות רבנית לבין מי שתובע את זכותו להיות ריבון על המסורת היהודית: "אדם ריבוני הוא ריבונו של עצמו. אין לו ריבון בעולמו, ואין הוא ריבון בעולמם של אחרים. אדם רבני איננו ריבון לעצמו. הוא עושה לו רב. הרב עושה לו אלוהים" (אלון 1986). לאחר 13 שנה שבהן השתמש בהגדרה זו בהרצאותיו והנחיל אותה בקרב אנשי תנועת ההתחדשות היהודית, חזר אלון והרחיבה:

33. צימרמן 2007.

האמונה הרבנית היא האמונה בדבר יכולתו של אלוהים להצליח ולברוא חברה אנושית מושלמת שלא תקום על אלוהיה ולא תמרוד בו, אלא תשרת אותו באהבה ובמסירות. אמונה זו היא טעם החיים של האדם הרבני. היא מנצחת בסופו של דבר את הייאוש [...]. האדם הריבוני מאמין עדיין בכל לבו ביכולתו לברוא אלוהים שלא יקום על יוצרו אלא יספק לו את שירותיו הטובים. אלוהים כזה הוא תנאי לכינונה של חברה ריבונית יוצרת (אלון, 1999, כט).

במהלך עבודת השדה נחשפתי פעמים רבות לשימוש בצמד מושגים זה ודומה כי הוא חדר לשיח של חלק גדול ממנהיגי התנועה, הודות לכיטוי האותנטי החיצוני שהוא נותן לשיח הפנימי. צמד המושגים חוזר ונשנה הן לצורך חידוד הניגוד כפי שראינו לעיל, הן לצורך הדגשת ערך הריבונות וקבלת האחריית שהוא מבטא. במובן זה, המונח "ריבוני" משרת את האינטרסים של חברי התנועה מכיוון שהוא מבדל אותם מסוכנים אורתודוקסיים הפועלים בזירה, ומקנה לפעולתם דימוי הנתפס כציבור החילוני כחיובי. הוא גם מבדל אותם מהציבור החילוני האדיש או זה המקבל על עצמו ללא עוררין את סמכותו של הממסד האורתודוקסי בכל הנוגע לתחום הדת.

מונח נוסף, פואטי, הציע המשורר והמרצה ליהדות בארי צימרמן. הוא טבע את המונח "חלוני" הבא מן המילה "חלון". מונח זה מתכתב עם המונח השגור "חילוני" ומונגד למונח אחר שטבע צימרמן - "תריסי":

אני לא "חילוני". המילה הזאת צורמת באוזניי כשהיא מופנית אל מי שחי ביניהן. עם זאת, אני גם לא בדיוק "דתי". יש יהודים "דתיים" שאני חש קרבה גדולה אל יהדותם ויש יהודים "חילונים" שיהדותם אינה נוחה לי. בקצרה, קצתי במינוחים הללו שאינם ממפים כראוי את קו ההפרדה הרצוי לי.

והנה, איש בשורה אני לעצמי היום. יהודי חלוני אני, ובעלי דבכי, "חילוניים" או "דתיים" כאשר יחפצו, יהודים תריסיים המה.

מי הוא היהודי החלוני? מי שחלונותיו פתוחים ונשקפים אל יהודים אחרים, אל אפשרויות אחרות, מי שמודע לכך שיש גם חלונות אחרים מהם מביטים.

והיהודי התריסי? תריסיו מוגפים. בתוך חדרו המוגף יתגורר, לא ישקיף ולא יושקף, חדאמת עצמותיו תאמרנה. אף לא ידע כי תריסים מוקף הוא. רבים המראות שיראה בחלונותיו המוגפים, אך את עצמו יראה בהם כבמראה. לא אותי, לא את כל שאר היהודים החלוניים, המביטים בתריסיו בעד חלונותיהם הפתוחים אשרי, יהודי חלוני אני (צימרמן, 2007, 35).

מלכר שני מונחים אלה, "ריבוני" ו"חלוני", שהפכו להגדרות החלופיות הנפוצות ביותר בתנועה להתחדשות יהודית במרחב החילוני, מופיעים לעתים המונחים "מורשתי" (מי שמכבד ומוקיר את המורשת היהודית), "מאמין חילוני", ואפילו "דתילוני", המגדיר על פי רוב דתיים הנוטים להתנהגויות חילוניות (אלטמן, 2005).

לפעמים החיפוש אחר הגדרה חלופית נובע בעיקר מצורך אישי של מי שאינו מוצא את המילים המתאימות בכואו לנסח לעצמו את מסע הזהות האישי שהוא עובר. דוגמה לכך עולה מדבריו של משתתף בסמינר כלולות שנערך על ידי אחד הארגונים:

אני אדם מאמין חילוני, שנים הייתי עסוק בלהגדיר את עצמי: "דתילוני", "מסורתי", "יהודי מאמין". ניסיתי להמציא את היהודים החדשים [...] החיפוש אחר השם היה מאוד משמעותי עבורי. בסוף חזרתי ל"חילוני" [...] אמרתי לעצמי, למה אתה הולך סחור סחור, אני מרגיש כחילוני, secular, במוכן שאתה לא כפוף לדין כנסייה, אתה חופשי... אולי אני דתי אבל אני לא משתמש בזה כי אני מאמין, ירא שמים ולא מקיים תורה ומצוות... אולי אני אגנוסטי. אם הייתי בארצות הברית הייתי קונסרווטיבי, אבל בישראל, למסורתי יש קונוטציות עדות מזרח ואני לא... אולי אני "מורשתי"... למרות שנראה לי שהמסע שלי הסתיים.³⁴

הצורך בהגדרה עצמית נולד מתוך הקושי לקבל את ההגדרות הצרות והמצמצמות הרווחות בחברה הישראלית, אך נראה שההגדרות החלופיות עדיין לא פרצו לתודעת הכלל, גם לא בתוך התנועה להתחדשות יהודית עצמה. לדברי ערן ברוך, מנהל בינה, הסיבה העיקרית לחוסר הצלחתה של התנועה לנסח הגדרת זהות אחת שתהיה מקובלת על רוב חבריה היא שמדובר בתנועה צעירה מאוד: "תזכרי כמה שנים לקח לפוקו להכניס את המושג 'שיח' לאקדמיה, לבורד'יה את המושג 'הביטוס'. לוקח הרבה מאוד זמן להשריש מושג חדש, אולי פשוט צריך להכות".³⁵ לעת עתה, עד שיתקבל - אם יתקבל - מושג מוסכם ומקובל בשיח הזהות של היהדות החילונית, חלק ממנהיגי התנועה חוזרים להגדרות המקובלות, מתוך ניסיון לצקת בהן משמעות חדשה. חלקם אומרים, כמו רני יגר בדוגמה לעיל, "אני בעצם דתי"; וחלקם מעדיפים להגדיר את עצמם כמסורתיים - כמו אסטבן גוטפריד, מנהל "בית תפילה ישראלי" בתל אביב:

אני מבדיל בין השתייכות קבוצתית, חברתית, סוציולוגית, כי אורח החיים שלי הוא חילוני, לבין התחושה הפנימית. אני חילוני במוכן של אורח חיים. אני לא חילוני במוכן של "לא דתי" או "לא מאמין" או "אנטי-דתי", שאלה המושגים הנקשרים בחברה עם המילה "חילוני". אני חושב שאני מרגיש יותר נוח עם המונח "מסורתי". יש לי יחס למסורת, אני משתמש בה ליצירה, משתמש בה ליומיום, כשיש לי אירוע שאני רוצה לציין אני מחפש את המסגרת היהודית.³⁶

גם ברוך, שבמשך רוב הריאיון עמו הציג זהות חילונית מגובשת, הודה לקראת סופו

34. לבקשתו של המרואיין, שמו נשאר חסוי. הריאיון עמו נערך ב-7.5.2006.

35. שיחה עם ערן ברוך, 23.7.2008.

36. ריאיון עם אסטבן גוטפריד, 14.2.2006.

כי "בעגה הסוציולוגית אני חילוני אבל קצת יותר לעומק אני בעצם מסורתי". אם כן, שלילה ברורה וחד-משמעית של המונח "חילוני" עלתה רק לאחר שיחת עומק, כאשר האדם מולי ניסה להסביר בכנות ולעומק את מהות זהותו היהודית. זו הסיבה שהיא מופיעה פחות בקרב הארגונים ויותר ברמה הפרטנית או הקבוצתית. שלילה גורפת ומוצהרת של הגדרה חילונית ברורה עלולה להרחיק את קהל היעד העיקרי של התנועה - הציבור החילוני. לכן, רק לעתים רחוקות היא מופיעה ברמת הארגונים. בקרב הקבוצות המתפללות³⁷ היא שכיחה יותר, אולי מפני שהמתח בין ההגדרה המקובלת לחילוניות ובין פעולת התפילה מעלה את הצורך בהגדרות חלופיות. כך או כך, בשלב זה של התפתחות התנועה, עדיין לא התקבע מושג חלופי המקובל על רוב חבריה ואף לא נעשה שימוש נרחב באחת ההגדרות הקיימות מתוך יציאת תוכן שונה.

"אני כותב את העולם בכתב ידי ואת עצמי בכתב ידו של העולם"³⁸ דיון

השפה מתווכת בין האדם למציאות מתוקף כך שהיא יוצרת את מבני המשמעות. השפה שיוצרים אנשי התנועה להתחדשות יהודית במרחב החילוני בישראל מארגנת את עולמם ואת מרחב הפעולה שלהם ומאפשרת להם ליצור מבני משמעות חלופיים למבנים הקיימים; לפרק ולערער את ההגדרות המקובלות. בתוך כך הם מנסים לפרוץ במכוון את מגבלות השיח ההגמוני הדיכוטומי בזירת הזהות היהודית בישראל וליטול לידיהם את הסמכות להעניק פרשנות מחודשת למושגים ידועים. נראה כי בשלב זה, אין לתנועה להתחדשות יהודית הגדרת זהות מגובשת המוסכמת על כלל הקבוצות והארגונים המרכיבים אותה. היא מתחלקת בין שלוש הקטגוריות העיקריות שתוארו לעיל: הנפת דגל חילוני ברור; עמעום וטשטוש מכוונים של הגדרות זהות; והצעת הגדרות חלופיות או משמעות מחודשת למושגים מוכרים. פעמים רבות ארגון או אדם משתמשים בכמה קטגוריות במקביל כסיטואציות שונות, ולעתים אף באותה שיחה או באותו המסמך. השימוש המקביל מונע את האפשרות להכפיף את הדוברים להגדרת זהות מצמצמת. בעזרת שיבוש מנגנוני הזיהוי מתערערים מנגנוני הדיכוי של ההגמוניה האורתודוקסית כלפי כל סוכן המנסה להציב חלופה נגדית לה. טשטוש הגבול שבין האסור למותר מרופף את עצם קיומו של הגבול. באופן זה, הקונפליקט המובנה לכאורה בין התנהגות חילונית להתנהגות דתית מוחלש מאוד. המונחים "שיבה חילונית", "רבנות חילונית" או

37. המונח "קבוצות מתפללות" מתייחס לבתי תפילה ובתי הקהילה שקמו בשנים האחרונות ברחבי ישראל. ראו אזולאי ותבורי 2008; Azulay and Tabori 2008

38. קטע משיר שכתב ההיסטוריון יעקב שביט; אחת המנחות של מכון "שיטים" בחרה בו כמייצג את תפיסת עולמה. ראו גם אתר "שיטים - מכון החגים".

"טקס נישואים יהודי-חילוני", משמשים גם ליצירת דגל מברל ומקדם זהות, בזכות השימוש הברור במילה "חילוני", אבל גם לפירוק של קטגוריות מוכרות וערעורן. ואולם, פירוק הקטגוריות אינו טוטלי; הוא אינו שולל את השימוש בהן אלא מבקש לרכך אותן ולהרחיב אותן לקראת שיח גמיש יותר ודיכוטומי פחות (שנהב 2008, 162). העובדה שגם בתוך התנועה פנימה מתקיים שיח עמום ומטושטש כזה בכל הנוגע להגדרות הזהות היהודית מחזקת תובנה זו. ההבחנה בין דתיות לחילוניות נתפסת כאפשרות אחת מני רבות, ולא כאפשרות הבלעדית. בעת כתיבת המאמר הצגתי בפני כמה ממנהיגי תנועת ההתחדשות היהודית במרחב החילוני את תפיסתי זו באשר לשלוש המגמות בשימוש בקטגוריות זהות. תגובתה של אורלי קנת, לשעבר מנהלת תוכנית "גוונים"³⁹, אישרה את הניתוח שלי:

כשאמרת את הדברים התחלתי לחשוב מהר, איפה אני? איפה אני? ואני שמחה שהמשכת ואמרת שזה נראה לך תלוי סיטואציה כי באמת ככה זה אצלי. למשל, ב"גוונים", כשגמרת להציג את תולדות החיים שלי, אורי אורבך אמר לי "את בעצם בכלל דתייה". עניתי לו שאני אומרת שאני חילונית כי זה קל לי ביותר כלפי חוץ. פשוט יותר להציג מי אני גם בהגדרה של איך אני לבושה, מה אני אוכלת, אני נוסעת בשבת. כאילו, אל תבלבלו לי את המוח... אבל כשאני מדברת עם אנשים באמת, לעומק, אני נעה בין שתי האפשרויות האחרות. כשאני יכולה ממש לדבר עם אנשים לעומק אני אבחר באפשרות השלישית, אני אגיד שאני לא חילונית... לעצמי אני בכלל אומרת שאני דתייה אבל דתייה כמו שאני מבינה את היהדות ואת האופן בו צריכה להתנהל יהודייה דתייה בימינו. אבל למשל, אם אני צריכה להביא אנשים פעם ראשונה לבית תפילה אני אשתמש בטקטיקה של הטשטוש. כל הכוח של מה שאנחנו עושים כאן בגן יבנה נובע מזה שאין קשר לאף הגדרה מוכרת... כששואלים אותי אם אנחנו רפורמים אני אומרת "לא, אנחנו ישראלים" או משהו כזה. זה ממש תלוי סיטואציה, והקשר ומול מי אני עומדת...

דברי קנת משקפים את הדיונים החדשים בסוציולוגיה של הדת העוסקים בהתרופפות החפיפה שבין אמונה לבין השתייכות למסגרות דתיות מסורתיות. במקביל, הם גם מדגימים את נזילותן וגמישותן של התצורות הדתיות החדשות, הצריכות לספק מענה מגוון לצורכי זהות שונים ומשתנים (Leger-Casanova 2006; Hervieu 2005).

במציאות הפוסטמודרנית נמצאת הזהות תחת מתקפה מתמדת של הטלת ספק וחוסר ודאות (אילוז 2002). במצב זה אנשים עשויים לבחור להשתתף בתהליכים,

39. "גוונים" הוא תוכנית לפיתוח מנהיגות יהודית פלורליסטית המתקיים מאז שנת 2000 מטעם העמותה הישראלית של פדרציית סן פרנסיסקו. ראו אתר "תוכנית גוונים - לקידום פלורליזם יהודי בישראל". אורלי קנת הייתה מנהלת התוכנית בשנים 2008-2011 והיא מייסדת קהילת "בית תפילה גן יבנה".

בפעולות ובקבוצות אשר ימלאו את הצורך בזהות קולקטיבית, פוזיטיבית, יציבה ומהודקת. לקבוצות אשר משכילות לספק מענה לצורך זה, מתוך הלימה לעולם הערכים הפרטיקולרי של האדם והבלטת הממדים החברתיים-רוחניים על פני הממדים החומריים, יכול להיות כוח משיכה עבור היחיד (בן אליעזר; Melucci; 1999; 1985; 1994). עם זאת, זהות קולקטיבית מהודקת יתר על המידה יכולה להיתפס גם כזהות בינרית המצמצמת את מרחבי קיומה ומגבילה את אפשרויות ההצטרפות אליה (גורדמן ויונה 2004). המגמות השונות בבחירת הגדרות הזהות, המתקיימות זו לצד זו בתוך התנועה להתחדשות יהודית במרחב החילוני, משקפות להלכה ולמעשה את תנועת המטוטלת של התנועה להתחדשות יהודית בין הידוק לפירוק. הגיוון בהגדרות הזהות משקף גם את העובדה כי הדת המודרנית היא במידה רבה דת אינדיבידואלית, גם כשהיא מאפיינת קבוצה. הקבוצה במקרה זה היא כלי שרת בידי של היחיד הרוצה להביא את אמונתו לידי ביטוי. הצורך בה נובע מהעובדה שההגדרה העצמית של היחיד יכולה להיעשות במלואה רק לנוכח האחרים (Tajfel 1982). הגדרות הזהות המרובות הן תוצר של פרשנות מתמשכת של המשתתפים והמובילים באשר למשמעות הקולקטיבית של פעילותם (Wuthnow 1987). השימוש בקטגוריות השונות, מתוך הצלבות וחיבורים המערערים על שליטתו של הממסד הדתי ההגמוני, מאפשר לחתור תחת מערך ההגדרות הממוסד ולחולל בו שינוי. פוליטיקת הזהויות הזאת מאפשרת להצליב זהויות ולהמציא קטגוריות חדשות (שנהב 2001). הקבוצות והארגונים המשתייכים לתנועת ההתחדשות היהודית במרחב החילוני בישראל מציעים פלטפורמות שונות לחיפוש של היחיד אחר קבוצה המתאימה לו באורח חייה, בהשקפותיה ובערכיה (אזולאי וורצברגר 2008). מעבר לכך, העובדה שמדובר בתופעה צעירה מאפשרת לאדם להיות שותף לסלילת הדרך ולהתוויית כיוונה. ההתרחשות הכוללת אינה נענית לכללים ולחוקים קבועים מראש (Hochschild 1983), והיא אמורה לשקף את האיזונים והמינונים הנכונים לחברי הקבוצות והארגונים, וכן את התהליך שהם עוברים בתוך החיפוש.

סיכום

כיווני המחקר החדשים בתחום הסוציולוגיה של הדת מבקשים פעמים רבות להעמיד סימני שאלה אל מול עולם הדת שנתפס במשך שנים רבות כבינרי, ליניארי ומהותני.⁴⁰ תנועת ההתחדשות היהודית במרחב החילוני בישראל, שנוצרה על רקע השינויים המתרחשים בשנים האחרונות בזירת הזהות, התרבות והדת בעולם המערבי בכלל ובישראל בפרט, היא דוגמה לתנועה המציבה סימני שאלה מעין אלו. האופנים שבהם בוחרים אנשי התנועה לחפש, לפתח וליצור את הגדרות

40. יונה וגורדמן 2004; לאטור 2005; Casanova 2006; Grimes 2000;

הזהות היהודית הקולקטיבית שלהם יוצרים הבניה מחודשת של קטגוריות זהות יהודיות-חילוניות. בכך הם מחוללים שינוי המאתגר את הסדר הפוליטי החברתי הקיים בשדה הפוליטיקה של הזהויות הדתיות בישראל (אזולאי וורצברגר 2008). החשיבה הרפלקסיבית באשר לזהותם (Mellucci 1994) מייצרת עבור מנהיגי התנועה את המודעות לגבולות ולתכנים של הזירה בישראל; בה בעת, היא מניעה את הרצון לפרוץ גבולות אלה ולהרחיבם. פעולות אלה מאתגרות את ההגמוניה האורתודוקסית בזירת הזהות היהודית בישראל (גורמן ויונה 2004; שגיב ולומסקי-פדר 2007) ובה בעת הן מקעקעות את השיח הדיכוטומי הרווח בציבור ובתקשורת (ליבמן 2001).

לאחר תקופה של היחלשות תחושת הזהות היהודית של אלה המשתייכים למרחב החילוני בחברה הישראלית,⁴¹ בשנים האחרונות ניכרת פריחה מחודשת של פעילויות המכוונות לחיזוק זהות זו. פעילויות אלו מבקשות לייצר מרחבים פתוחים שיהוו מצע לאפשרות הנדירה כל כך בחברה הישראלית - לבחור בזהות היברידית שיונקת ממקורות שונים, ללא צורך בהגדרה חד-משמעית (שנהב 2001). נראה כי בישראל הזרם האורתודוקסי עדיין שולט ללא עוררין בזירת הזהות היהודית. עם זאת, התרבות המתפתחת בצדי הדרך - דוגמת בתי המדרש החדשים, המכינות הקדם-צבאיות החילוניות, טקסי החיים האלטרנטיביים ובתי התפילה והקהילה - מערערת על הגמוניה זו ובכך מחוללת שינוי חברתי בתחום זה. ההיסטוריה מלמדת כי רעיונות הצומחים בקבוצות שוליים של זירות זהות מפעפעים אל המרכז ומשפיעים הרבה מעבר למשקלן היחסי באוכלוסייה (Puttick 2000). נראה כי התנועה להתחדשות יהודית מצליחה יותר ויותר למצוא את הדרכים הנכונות לחולל שינוי עמוק במערכות הסמלים הקיימות בזירת הזהות היהודית; ובתוך כך היא מעניקה למשתייכים למרחב החילוני בישראל לגיטימציה גדולה יותר למרחבי הזהות היהודיים שלהם, על מגוון תצורותיהם.

רשימת המקורות

אוחנה, דוד, 1998. **הישראלים האחרונים**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
 אופז, גד, 1986. "זיקת הקיבוץ למקורות היהדות במחשבת 'חוג שדמות'", עבודת דוקטור, הפקולטה לחינוך, אוניברסיטת תל אביב.
 אורון, יאיר, 1993. **זהות יהודית ישראלית: מחקר על יחסם של פרחי הוראה מכל זרמי החינוך ליהדות בת זמננו ולציונות**, תל אביב: ספריית פועלים.
 אזולאי, נעמה, 2001. "זהות יהודית-חילונית: הממד הארגוני", עבודת מוסמך, המחלקה לחינוך יהודי, טורו קולג'.
 —, 2006. **היחידה להתחדשות בקהילה: החברה למתנ"סים**, מחקר הערכה, החטיבה לזהות והתחדשות יהודית של פדרציית ניו יורק (פנימי).

41. ראו לרזומה אופז 1986; אורון 1993; אוחנה 1998.

- 2010. "עבדים אנו ואת ליבנו נעבוד": אקטיביזם חילוני עכשווי בתחום ההתחדשות היהודית בישראל", עבודת דוקטור, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן.
- אזולאי, נעמה, ואלי גור, 2008. **צמיחתן של קהילות ריטואל במרחב החילוני בישראל**, מחקר הערכה, החטיבה לזהות והתחדשות יהודית של פדרציית ניו יורק (פנימי).
- אזולאי, נעמה, ורחל ורצברגר, 2008. "התחדשות יהודית במרחב החילוני בישראל: מתופעה לתנועה חברתית חדשה", **פוליטיקה** 18, עמ' 141-172.
- אזולאי, נעמה, ואפרים תבורי, 2008. "מבית מדרש לבית תפילה: התפתחויות דתיות-תרבותיות במרחב החילוני בישראל", **סוגיות חברתיות בישראל** 6, עמ' 121-148.
- אטינגר, יאיר, 2006. "הרבנות הראשית: לבטל טקס הסמכת 'רבנים חילונים' בירושלים", **הארץ**, 22.12.2006, [online](#).
- אילון, אווה, 2002. **תרבות הקפיטליזם**, ירושלים: משרד הביטחון, האוניברסיטה המשודרת. אילן, שחר, 2007. "לובי חילוני בכנסת יקדם גיור אזרחי והפרדת דת ממדינה", **הארץ**, 13.2.2007.
- אלון, ארי, 1986. "מה למעלה מה למטה", יהושע רש (עורך), **כזה ראה וחדש**, תל אביב: ספריית פועלים.
- , 1999. **עלמא די (ש)דמות קיד**, גיליון מיוחד, תל אביב: ידיעות אחרונות.
- אלטמן, יוני, 2005. "האם אתה דתילוני?", **כיפה**, 7.2.2005.
- בן אליעזר, אורי, 1999. "האם מתהווה חברה אזרחית בישראל? פוליטיקה וזהות בעמותות החדשות", **סוציולוגיה ישראלית** ב (1), עמ' 51-97.
- בן עמי, יובל, 2006. "לצלילי הברירה הטבעית בתל אביב, עיר הקודש", **הארץ**, 10.1.2006.
- בן צבי, אורי, 1991. "זהות יהודית חילונית - לא בשמיים היא", **תחילה** 4 (אלול), עמ' 35-39.
- בנדר, אריק, וישורון תורג'מן, 2007. "יוזמת ביילין: גט כריתות לתורה", **מעריב**, [nrg](#), 13.2.2007.
- בריינר, מנחם, 2007. "חילוניות יהודית? יש חיה כזאת!", **הארץ**, 17.10.2007, [online](#).
- ברקת, עמירם, 2004. "הרב החילונית הישראלית הראשונה מחפשת תחליף לתואר רב", **הארץ**, 7.1.2004.
- גודמן, יהודה, ויוסי יונה, 2004. "מבוא: דתיות וחילוניות בישראל: אפשרויות מבט אחרות", הנ"ל (עורכים), **מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל**, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- גודמן, יהודה, ושלמה פישר, 2004. "להבנתן של חילוניות ודתיות בישראל: תזת החילון וחלופות מושגיות", יוסי יונה ויהודה גודמן (עורכים), **מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל**, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- גילת, צבי, 2005. "אלוהים מרשה לנסוע בשבת", **העיר**, 30.9.2005, עמ' 68-69.
- החברה למתנ"סים, 2004. **רוח סיכום שנת פעילות 2003**, היחידה להתחדשות יהודית קהילתית (פנימי).
- הכהן-וולף, חגית, וחיה אמזלג-באהר, 2003. **בתי מדרש וקהילות לומדות: נקודת המבט של המשתתפים**, מחקר הערכה, החטיבה לזהות והתחדשות יהודית של פדרציית ניו יורק (פנימי).
- הכהן-וולף, חגית, חיה אמזלג-באהר ודגנית יפה-ארגו, 2006. **המכינות והתכניות הקדם צבאיות לקידום האחדות בישראל**, מחקר הערכה, החטיבה לזהות והתחדשות יהודית של פדרציית ניו יורק (פנימי).
- זילברברג, ורדה, ונועה נלסון, 2007. "תכנית התערבות במרחב החילוני של קרן שוסטרמן ו-HUC", **מחקר היתכנות** (פנימי).

- חבלין, רינה, 2009. **זמן יהודי-ישראלי: חג ומועד כמפתח לשיח זהות, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.**
- טל, ליאור, 2006. "יהדות ללא נבואה", עבודה שהוגשה במסגרת קורס "תהודה" לפיתוח מנהיגות, בן שמן: המדרשה באורנים וקולות.
- יאיר, גד, טליה שגיב, שרי שימבורסקי, סיון אקראי ומיה ליכטמן, 2006. **ההשפעה של קהילות לומדות ובתי מדרש פתוחים בישראל, מחקר הערכה, קרן אבי חי.**
- יובל, ירמיהו (עורך ראשי), 2007. **זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני, ירושלים: למדא ומכון שפינוזה.**
- , 2007. **ב. "מי מפחד מחילון התרבות?"; הארץ, ספרים, 9.10.2007.**
- יפה, מאיר, 2001. **מיפוי ארגוני "האחדות היהודית", סקר שנערך עבור הסוכנות היהודית (פנימי)**
- יפה, מאיר, ועוזי ארד, 2003. **"ארגוני המגזר השלישי בתחום החינוך ליהדות כתרבות במרחב החילוני", יהדות כתרבות: עשור לוועדת שנהר – מסמכים לעיון, ירושלים: קרן פוזן.**
- כהן, אשר, 2005. **יהודים לא-יהודים: זהות יהודית ישראלית ואתגר הרחבת הלאום היהודי, ירושלים ורמת גן: מכון שלום הרטמן ואוניברסיטת בר-אילן.**
- , 2014. **"חולשת התנועה ליהדות מתקדמת בישראל: ניתוח חברתי-תרבותי", אבינועם רוזנק (עורך), היהדות הרפורמית: הגות, תרבות וחברה, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 420-438.**
- לאטור, ברוננו, 2005. **"מעולם לא היינו מודרניים: מסה באנתרופולוגיה סימטרית – מבחר פרקים", תיאוריה וביקורת 26, עמ' 43-74.**
- לבנה, עורד, 1999. **"הזהות החילונית – פעם אחת ולתמיד", יהדות חופשית 16-17, עמ' 68 ליכמן, צ'ארלס (ישעיהו), 2001. מלחמת התרבות בישראל: מיפוי מחדש (צביון, 1), רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 1-28.**
- לפיד, ארנון, 2006. **"התורה החילונית", הקיבוץ, 2006. 21.9.**
- מאיר, ידידיה, 2007. **"תהילים לאישונים", הארץ 3.1.2007, online.**
- מלכין, יעקב, 2007. **"פסח, משה ואלוהים ביהדות החילונית", יהדות חילונית: תמורה הומניסטית ביהדות (מקוון).**
- מלכין, יעקב, סיון מס ונרדי גרין (עורכים), 2006. **דברי תמורה: לקט מאמרי בוגרים – מנהיגות יהודית חדשה, ירושלים: כתר, ספריית היהדות החילונית.**
- מס, סיון, 2006. **"מבוא", יעקב מלכין, סיון מס ונרדי גרין (עורכים), דברי תמורה: לקט מאמרי בוגרים – מנהיגות יהודית חדשה, ירושלים: כתר, ספריית היהדות החילונית.**
- מורקס, דליה, 2006. **"להשיב את שיח 'הזהות היהודית' אל האדם ואל ההיסטוריה", הארץ, 12.9.2006.**
- סגל, עמיר עקיבא, 2007. **"הניסיון של ח'כ ביילין להפוך למשיח החילוני", חברה סקופ, 12.2.2007.**
- סמילנסקי, יזהר, 2006. **"עוז להיות חילוני", יעקב מלכין (עורך), תרבות היהדות החילונית: הגות חדשה בישראל, ירושלים: כתר, ספריית היהדות החילונית.**
- פוקו, מישל, 2005. **סדר השיח, בתרגום נעם ברוך, תל אביב: ככל.**
- פלדמן, מאיה, 2006. **"יהודי צריך לדעת איך להיות יהודי", Ynet, 1.1.2006.**
- צוקר, דדי (עורך), 1999. **אנו היהודים החילונים: מהי זהות יהודית חילונית?, תל אביב: משכל.**
- צימרמן, בארי, 2007. **המ"ם הסופית של אלוהים, תל אביב: קשר, תרבות יהודית לכול.**
- קלדרון, רות, 2002. **סקר עלמא, מטעם יוסי ביילין ובחסות קרן פוזן (פנימי).**
- רוזנטל, רוביק, 1998. **"ערב תיקון שבועות", זמן תל אביב, 5.6.1998.**
- רותם, תמר, 2004. **"פחות תפילה, יותר קהילה", הארץ, 5.12.2004, עמ' 3.**

- רסיסי, ניר, ועינת ברגר, 2006. דוח מחקר הערכה של התכנית "עולמות": זהות יהודית-ישראלית בנצרת עלית, קרן אביחי ותוכנית עולמות (פנימי).
- שגיא, אבי, 2006. המסע היהודי-ישראלי: שאלות של תרבות ושל זהות, ירושלים: מכון שלום הרטמן.
- שגיב-הכהן, טליה, 2004. "חילונים לומדים יהדות: זירת חיפוש ומאבק", עבודת מוסמך, המחלקה לחינוך, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- שגיב, טליה, ועדנה לומסקי-פדר, 2007. "מהלכה למעשה: מאבק סמלי על הון תרבותי בבתי מדרש חילוניים", סוציולוגיה ישראלית ח (2), עמ' 269-299.
- שלג, יאיר, 2005. "יש ארבעה זרמים ביהדות והם אפילו יכולים להתפלל ביחד", הארץ, 28.3.2005
- , 2006. "הזרם הרביעי: יהדות חילונית בישראל" (סדרת מאמרים), הארץ, 1.6, 9.6, 13.10, 16.6, 18.8, 23.6, 29.7.2007.
- , 2007. "בתי המדרש רוצים סדר יום ציבורי 'ואולי נקים מפלגה'", הארץ, 29.7.2007.
- שנהב, יהודה, 2001. "זהות בחברה פוסט-לאומית", תיאוריה וביקורת 19, עמ' 5-16.
- , 2007א, "האם יש בכלל תרבות יהודית חילונית?", הארץ, 12.9.2007.
- , 2007ב, "העיקר ש'כור ההיתוך' הצליח", הארץ, 16.9.2007.
- , 2008. "הזמנה למתווה פוסט-חילוני לחקר החברה בישראל", סוציולוגיה ישראלית י (1), עמ' 161-188.
- שנהב, יהודה, והנן חבר, 2002. "המבט הפוסט-קולוניאלי", תיאוריה וביקורת 20, עמ' 9-22.

- Azulay, Naama, and Ephraim Tabory, 2008. "A House of Prayer for All Nations": Unorthodox Prayer Houses for Nonreligious Israeli Jews," *Sociological Papers* 13, pp. 24-41.
- Ben-Avot, Aaron, Talia Sagiv, and Noa Apeloig, 2002. *The Minischool Program in Israel: A Feasibility Report*, a report submitted to the Avi Chai Foundation.
- Bourdieu, Pierre, 1999. *The Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society*, Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Casanova, José, 1994. *Public Religions in the Modern World*, Chicago: The University of Chicago Press.
- , 2006. "Rethinking Secularization: A Global Comparative Perspective," paper presented at the Conference on Secularization, University of Virginia, Jun. 28.
- Gerlach, Luther P., 2001. "The Structure of Social Movements: Environmental Activism and Its Opponents," John Arquilla and David Ronfeldt (eds.), *Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy*, Santa Monica, Calif.: Rand, pp. 289-309.
- Grimes, Ronald L., 2000. *Deeply Into the Bone: Re-Inventing Rites of Passage*, Berkeley: University of California Press.
- Hervieu-Léger, Danièle, 2005. "Religious Individualization and New Forms of Religious Sociability in a Time of Uncertainties," paper presented at the Conference on Religion and Sociology, Stockholm, July 21.
- Hochschild, Arlie Russell, 1983. *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*, Berkeley: University of California Press.

- Mathews, Gordon, 2000. *Global Culture Individual Identity: Searching for Home in the Cultural Supermarket*, New York: Rutledge.
- Melucci, Alberto, 1985. "The Symbolic Challenge of Contemporary Movements," *Social Research* 52 (4), pp. 789-816.
- , 1994. *The Playing Self*, New York: Cambridge University Press.
- , 1996. *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age*, New York: Cambridge University Press.
- Newberg, Adina, 2005. "Hitchabrut or Connecting: Liberal Houses of Study in as Political and Spiritual Expression," *Israel Studies Forum* 20 (2), pp. 97-114.
- Pichardo, Nelson A., 1997. "New Social Movements: A Critical Review," *Annual Review of Sociology* 23, pp. 411-430.
- Polletta, Francesca, and James M. Jasper, 2001. "Collective Identity and Social Movements," *Annual Review of Sociology* 27, pp. 283-305.
- Puttick, Elizabeth, 2000. "Personal Development: The Spiritualization and Secularization of Human Potential Movement," Steven Sutcliffe and Marion Bowman (eds.), *Beyond New Age: Exploring Alternative Spirituality*, Edinburgh: Edinburgh University Press, pp. 201-212.
- Tajfel, Henry (ed.), 1982. *Social Identity and Intergroup Relations*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, Charles, 2007. *A Secular Age*, Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University.
- Werczberger, Rachel, and Naama Azulay, 2011. "The Jewish Renewal Movement in Israeli Secular Society," *Contemporary Jewry* 31, pp. 107-128.
- Wuthnow, Robert, 1987. *Meaning and Moral Order: Explorations in Cultural Analysis*, Berkeley: University of California Press.
- Yadgar, Yaacov, 2010. "Maintaining Ambivalence: Religious Practice and Jewish Identity among Israeli Traditionists - A Post-Secular Perspective," *Journal of Modern Jewish Studies* 9 (3), pp. 397-419.